

MÜLKİYET SORUNU ÜZERİNE HEGEL VE MARX*

Doğan Barış KILINÇ**

ÖZ

Hukuk Felsefesi'nde Hegel modern sivil toplumu ayrıntılı bir şekilde ele alarak bu toplumun kendi iç gelişiminden kaynaklanan olumlu ve olumsuz sonuçları ortaya koyar. Sivil toplumun yaratma eğiliminde olduğu problemleri çarpıcı bir biçimde gündeme getiriyor ve özellikle yoksulluk problemini genel olarak devlet için büyük bir problem olarak görüyor olmasına karşın Hegel, mülkiyet eşitliği fikrinin, insanı öznel özgürlüğünden yoksun bırakacağı gerekçesiyle, bu probleme bir çözüm olamayacağını ileri sürer ve bu nedenle, özel mülkiyetin ortadan kaldırılması gerektiği yönündeki Platoncu düşüncüyü hedef tahtasına oturtur. Hegelci felsefe geleneğinden gelen Marx ise Manifesto'da özel mülkiyetin ortadan kaldırılması fikrini modern toplumda yeniden formüle etmektedir. Bu makale, Marx'ın bu yeniden formülasyonunun Hegel'in Hukuk Felsefesi'yle yakından ilişkili olduğunu ve onun Platon'a yönelttiği eleştirilere bir yanıt niteliği taşıdığını göstermeye çalışacaktır.

Anahtar Sözcükler: Sivil toplum, Mülkiyet, Özgürlük, Yoksulluk, Hegel, Marx.

HEGEL AND MARX ON THE QUESTION OF PROPERTY

ABSTRACT

In his *Philosophy of Right*, Hegel considers modern civil society in detail and exposes both positive and negative results springing from its inner development. Although he strikingly brings forth the problems that civil society tends to create, and particularly regards poverty as a great problem for the state in general, he argues that the idea of equality in property cannot be a solution to the problem of poverty, on account of that it leaves no room for the subjective freedom of humans. To this aim, he attacks the Platonic idea that the private property must be abolished. In *Manifesto*, Marx, stemming from Hegelian tradition of philosophy, reformulates the idea of the abolition of private property. This article tries to show that Marx's reformulation is closely related to Hegel's *Philosophy of Right* and has a character of being a reply to Hegel's critique of Plato.

Keywords: Civil society, Property, Freedom, Poverty, Hegel, Marx.

* Bu makale doktora tezimin beşinci bölümünden üretilmiştir. Doğan Barış Kılınç, "Marx's Critique of Hegel: Stages in Marx's Appropriation of Dialectic," Doktora Tezi, ODTÜ, 2013.

** Dr. Öğretim Üyesi, Dicle Üniversitesi Felsefe Bölümü. Diyarbakır / Türkiye
E-posta: doganbariskilinc@gmail.com Orcid Id: 0000-0003-2894-5965

Makalenin geliş tarihi: 13.08.2022
Makalenin kabul tarihi: 13.10.2022

Submission Date: 13 August 2022
Approval Date: 13 October 2022

Giriş

Jacques Rancière, Aristoteles'in siyaset anlayışındaki bir gerilime dikkat çekerek siyaseti kavramanın iki farklı biçiminden bahseder: İnsanı *zoon politikon* olarak kavrayan Aristoteles, siyasetin köklerinin insanın doğasında yattığını ve kentin yönetimine katılmanın insan için bir gereklilik olduğunu düşünür. Öte yandan, reel bir temele sahip olan siyasetin esasen karşıtlıklar arasında bir orta yol bulma işi olduğuna da işaret eder. Bu ikinci nokta, her kentte zenginlerin ve yoksulların bulunduğu olgusuna dayanmaktadır.¹ Platon ise devletin, toplumsal bölünmüşlüğü üstesinden gelerek kendini tek bir insan gibi sergileyen siyasal bir yapı olması gerektiğini belirtmiş, böylece de siyaseti toplumun dışına taşıma eğilimine girmişti. Zenginlik ile yoksulluk arasındaki karşıtlığı, en azından toplumun bir bölümü için, ortadan kaldırmayı hedefleyen Platon'un konumu ile bu karşıtlığı verili bir olgu olarak alan Aristoteles'in konumu arasındaki farklılık, siyaset felsefesinin gelişiminde kendini değişik biçimlerde göstermiştir.

'Realist' Aristoteles, kendi ahlak felsefesinin de özsel bir belirlenimi olan 'orta olma'yı neredeyse ilgilendiği tüm alanlara uygular. Özellikle siyasetle ilgili olarak, öğretmeni Platon'un, *Politeia*'da, tıpkı varlık, bilgi, ahlak ve ruh gibi konularda da olduğu gibi, aşırıya kaçtığını düşünmektedir –felsefeyi önceleyen dönemde bile Yedi Bilgenin, kaçınılması gerektiğini ısrarla vurguladığı bir nokta. Zira 'idealist' Platon gerçeğin verili realiteyle değil ideal olanla örtüştüğü düşüncesindedir; buna göre, örneğin gerçek dostluk ideal dostluk ya da dostluk *ideası* anlamına gelir, çünkü belli bir dost aslında dost sanılan bir düşman olabilir, her yönüyle değil sadece bazı bakımlardan dost olabilir ya da her şeyin sürekli değişime tabi olduğu bu dünyada dost karakterini yitirip düşman haline gelebilir. Aynı şekilde Platon'a göre mevcut devletler de gerçek anlamda devlet değildir, ideal ya da gerçek devletin bozulmuş şekilleridir. Buna karşın, tikeller dünyasına ait olsa da diyalektik yoluyla evrensel *ideal*lara yükselebilmeye olanağına sahip filozof, *ideal*larla tikel şeyler arasındaki bir köprü olarak, devlet *ideasını* realiteye taşıyabilir. Sınıf ayrımları sıkı sıkıya belirlenmiş olan, ama gene de her şeyin "dostlar arasında ortak" olduğu bir devlettir Platon'un 'ideal' devleti.² Kadınlar ve çocuklar, evler ve eşyalar bu ortaklık kapsamındadır. Kimse kolay kolay böylesi radikal bir toplumsal değişikliğe yanaşmayacağından, bu

¹ Jacques Rancière, *Siyasetin Kıyısında*, çeviren. Aziz Ufuk Kılıç, İstanbul: Metis Yayıncılık, 2007, ss. 27, 40. Aristoteles zengin-yoksul ayrımını, Rancière'in de belirttiği gibi, çelişmezlik ilkesine dayanarak, toplumdaki başlıca bölünme olarak ifade eder: "Bu ikisi karşıt sınıflar olarak görünmektedir." Aristoteles, *Politika*, çeviren. Mete Tunçay, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2004, s. 116.

² Platon, *Devlet*, çeviren. S. Eyüboğlu ve M. A. Cimcoz, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, 424a, s. 120.

devletin zor yoluyla kurulacak olması muhtemeldir. Hegel buna “zoraki bir insan kardeşliği düşüncesi” diyecektir.³

Mevcut toplumsal ilişkiler içinde yaşamaya alışmış, bu ilişkileri “ikinci doğa”sı haline getirmiş birey açısından hiç de makul görünmeyebilecek bu görüşlere karşı Aristoteles oldukça eleştirel yaklaşır. Ona göre, devlet tek bir insan ya da aile gibi tasarlanamaz, “Bir şehri ayakta tutan, *ayrı ayrı* parçaları arasındaki yetkin dengedir.” Dolayısıyla, devletteki birliği aşırı bir noktaya taşımak amacıyla Platon’un savunduğu ailenin ve özel mülkiyetin ortadan kaldırılması ilkesi uygulanabilir olmadığı gibi zararlıdır da.⁴

Hegel’in *Hukuk Felsefesi*’nin (1821) de Aristoteles’in siyasi kavrayışındaki benzer bir gerilim taşıdığı düşünülebilir. Ona göre devlet, insanların kendi güvenlik ve çıkarları için bireysel keyfi iradeleriyle olumsal bir şekilde oluşturdukları bir mekanizma değildir. Ne sözleşmeye dayanır ne de salt güvenlik ihtiyacına ve çıkar ortaklığına. Aksine devlet “özgürlüğün edimselleşmesidir” ve insan ancak devletin yurttaşı olarak “en yüksek ödevini” yerine getirmiş olur.⁵ Bu yüzden, ona göre, bireylerin özel bir yaşam sürdürdükleri ve kendi çıkarlarının peşinden koştukları tikeller alanı olan sivil toplum ile tikellerin ötesinde bir evrensellik için var oldukları devleti birbirine karıştırmamak gerekir. Gelgelelim, Hegel’e göre bu devlet boşlukta ortaya çıkmaz, aile ve sivil toplum onun temelini oluştururlar. Bu özel alanlarla evrenselin alanı olan devlet, özel çıkarlarla evrensel çıkar uyumlu kılınmalıdır. Bunun yolu, siyasi olanla toplumsal olanı birbirinden ayırt etmekten ve aynı zamanda onların ayrımındaki birliğini kurmaktan geçer. Bundan dolayı, sivil toplumla devleti özdeşleştirmekten özellikle kaçınan Hegel, etik yaşamın uğrakları olan aile, sivil toplum ve devleti özenle birbirinden ayırmaya ve bir bütün olarak devlette ortaya çıkabilecek karşıtlıkları bir dizi dolayım yoluyla çözmeye çalışır; çünkü öznel özgürlüğe imkân tanıyan modern dünyanın bir başarısı olarak sivil toplum,⁶ aynı zamanda herkesin herkese karşı savaş alanıdır⁷ ve bu savaşın devletin kimi müdahalelerini gerektirecek şekilde kısmen de olsa bir barışa kavuşturulması gerekir.

Platon kadar Aristoteles de mülkiyet eşitsizliğinden kaynaklanan toplumsal bölünmüşlük sorununun farkındadır, Marx kadar Hegel de. Fakat bu filozoflardan her biri bu bölünmüşlüğün, toplumda oluşabilecek içsel, düşmanca

³ G. W. F. Hegel, *Outlines of the Philosophy of Right*, İng. çeviren. T. M. Knox, Oxford: Oxford University Press, 2008, § 46, s. 61.

⁴ Aristoteles, *Politika*, s. 32.

⁵ Hegel, *Outlines of the Philosophy of Right*, § 258 ve Ek, ss. 228, 232.

⁶ A.g.e., § 182 Ek, s. 181.

⁷ A.g.e., § 289, s. 278.

karşıtlığın nasıl çözüleceği konusunda farklı bir yaklaşım sergiler. Bireylerin özel çıkarları ile devletin evrensel çıkarını doğrudan özdeşleştirmekten sakınan Hegel karşıtlıkları uzlaştırma çabası içerisindedir. Bu bakımdan Aristotelesçi hatta daha yakın gibidir; ayrıca *Hukuk Felsefesi*'ndeki mülkiyet, sivil toplum ve devlet tartışmalarında özellikle Platon'u hedef alması bakımından da Aristoteles'le benzerlik sergiler. Buna karşılık, Marx ise Platoncu bir hattı takip ediyor gibi görünerek karşıtlıkları ortadan kaldıracak bir çözüm peşindedir.⁸ Marx'ın ilk kapsamlı çalışması Hegel'in devlet teorisi üzerinedir ve orada Hegel'i gerçek karşıtlıklara sadece düşüncede çözüm getirmekle eleştirir.⁹ Bu makalede, genel bir devlet tartışmasından ziyade, Hegel'de ve Marx'ta mülkiyet ve özel mülkiyetin kaldırılması ile ilgili konular ele alınacak ve Marx'ın Engels'le birlikte kaleme aldığı *Manifesto*'nun, Hegel'in *Hukuk Felsefesi* eseriyle pek çok bakımdan ortaklık sergilediği, ayrıca Hegel'in Platon'a yönelttiği eleştirilere bir yanıt olarak görülebileceği ortaya konmaya çalışılacaktır.

Hegel'de Mülkiyet ve Sivil Toplum

Hegel mülkiyet kavramını *Hukuk Felsefesi*'nin "Soyut Hak" başlıklı ilk bölümünde ele alır; başlıktan da anlaşılacağı gibi, bu bölümde mülkiyet henüz sınıflar olgusu, toplumsal ilişkiler ve devlet hesaba katılmadan, soyut bir şekilde incelenir. John Locke mülkiyeti insanın emeğinin ürünü olarak tanımlamış¹⁰ ve politik iktisatçılar da benzer bir yolda ilerlemişlerdi.¹¹ Yine Hegel de mülkiyeti insanın doğal nesnelere sahiplenmesi olarak kavrar. Bu sahiplenme doğal bir şeyi

⁸ Burada konular arasındaki ortaklığı, sadece özel mülkiyetin ortadan kaldırılması gibi radikal bir talebin Platon ve Marx tarafından olumlanıyor, Aristoteles ve Hegel tarafından olumsuzlanıyor olması anlamında almak gerekir. Zira ne Hegel'in konumu Aristoteles'le tamamen özdeşleştirilebilir ne de Marx'ınki Platon'la. Siyasal olanla toplumsal olanı birbirinden ayırt etme çabası bakımından Platon ile Hegel'in de pekâlâ benzer bir konumu paylaştığı ve Hegel kadar Platon'un da Marx'ın eleştirisine konu olabileceği ileri sürülebilir. Bu konuda ayrıntılı bir tartışma için bkz. Doğan Barış Kılınç ve Abdurrahim Özmen, "Platon'un Devlet Teorisi ve Marx'ın Eleştirisi," *Özne: Felsefe Bilim ve Sanat Yazıları*, 28 (2018), ss. 127-145.

⁹ "Hegel'in temel yanılgısı, kendini görüngüsel düzeyde gösteren çelişmeyi özde, İdeada birlik olarak kavramasına dayanıyor, oysa bu çelişmenin özü daha derin bir şeyde, yani özsel bir çelişkide yatıyor." Karl Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, çeviren. Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları, 1997, s. 133.

¹⁰ "İnsan, Emeğini kattığı ve kendi özüne ait olan bir şeyleri birleştirdiği şeyi bu Durumun dışına çekip çıkarır ve bu yolla bu şeyi Mülkiyeti haline getirir." John Locke, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, çeviren. Fahri Bakırcı, Ankara: Ebabil Yayınları, 2012, s. 24.

¹¹ "İnsanın kendi emeği üzerindeki tasarrufu, başkaca bütün mülkiyet haklarının ana temeli olduğu gibi, bunların en kutsal, en dokunulamaz olanıdır da." Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, çeviren. Haldun Derin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 135.

dolaysız bir şekilde ele geçirerek, biçimlendirerek veya işaretleyerek olabilir.¹² Hegel'e göre doğa kendinde hiçbir irade içermediği için, insan doğal nesnelere kendine mal etme, iradesini bu nesnelere gösterme, dışsallığını ortadan kaldırıp kendine ait bir şeye dönüştürme konusunda "mutlak bir hakka" sahiptir.¹³ Doğal bir şeyi ya da 'kendinde şey'i sahiplenerek, insansal bir şeye ya da 'insan için şey'e çevirir. Hegel'e göre bu sahiplenme salt insanın istekleriyle, gereksinimleriyle ilgili bir mesele değildir; şeyi kendisine mülk edinerek insan, iradesini dışsallıkta sergilemiş, iradesine biçim vermiş olur. Dolayısıyla mülkiyet "özgürlüğün ilk varoluşu", insanın kişiliğinin bir belirtisi anlamına gelir; bu bakımdan mülkiyet bir araç değil, aksine amaçtır.¹⁴ Belli bir kişinin iradesi ve emeğine dayandığı için de mülkiyet esasen "özel mülkiyet" karakterini taşımaktadır.¹⁵ Bu bakımdan, bir kişinin elinden özel mülkiyetini çekip almak onun kişiliğini ortadan kaldırmak anlamına gelir. Belli bir kişinin mülkiyeti, özel mülkiyet olarak, başkalarını o mülkiyete sahip olmaktan dışlayan bir karakter taşır, ama böylelikle de kişilerin birbirlerini mülkiyet sahipleri olarak tanımalarına olanak sağlar, zaten Hegel açısından ancak tanınma söz konusu olduğunda bir mülkiyetten bahsedilebilir.¹⁶ Buna göre, her bir kişinin mülkiyeti olmalıdır, çünkü insanlar kendilerini ancak bu şekilde özgür kişiler olarak ortaya koyabilirler.

Hegel böylelikle eşitlik düşüncesini gündeme getirmiş olur, ancak bu sadece kişilerin mülkiyet sahipleri olmaları anlamında biçimsel bir eşitliktir. Platon'un *Politeia*'da öne sürdüğü özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasına dayanan daha öte bir eşitlik fikri ise, Hegel açısından, "kişilik hakkının çiğnenmesi" anlamına gelir;¹⁷ ne rasyoneldir ne de meşru. Rasyonel değildir, çünkü bu türden bir eşitlik varolsa bile, herkes aynı ölçüde çalışkan olmadığı ve zenginlik de çalışkanlığa dayandığı için yine eşitsizlik ortaya çıkacaktır. Meşru değildir, çünkü kimin neye ne kadar sahip olacağı bir olumsuzluk sorunudur, tikellikle ilgili bir konudur, her bir kişinin kendi arzusu, gereksinimi, becerisi, yeteneği, vb. ile ilgilidir. Bu hususta kişiler arasında doğal farklılıklar, doğal eşitsizlikler olduğu için, "tam da eşitsizlik alanı olan tikellikte, eşitlik haksızlık olacaktır."¹⁸ Sonuç olarak Hegel'de, mülkiyetin kişinin kendi emeğinin ürünü olarak kavrandığı, belli bir kişi tarafından üretilmiş olduğundan özünde özel mülkiyet anlamına geldiği, özgür bir kişi olarak insan mülkiyetten yoksun

¹² Hegel, *Outlines of the Philosophy of Right*, § 54, s. 67.

¹³ A.g.e., § 44 ve Ek, s. 60.

¹⁴ A.g.e., § 45, ss. 60-61.

¹⁵ A.g.e., § 46, s. 61.

¹⁶ A.g.e., § 51, s. 65.

¹⁷ A.g.e., § 46, s. 61.

¹⁸ A.g.e., § 49 ve Ek, ss. 63-64.

bırakılamayacak olsa da, kimin neye ne kadar sahip olacağı bakımından kişiler arasında bir eşitsizlik olmasının doğal olduğu görülmektedir.

“Etik Yaşam”ın üç önemli uğrağından “Sivil Toplum” bölümünde, mülkiyet tartışmasının bu soyut zeminde kalmayacağı tahmin edilebilir. Zira sivil toplum alanı Hegel’de esasen ekonomik ilişkilerle ilgilidir; insanlar kendilerinin ve ailelerinin geçimlerini sağlamak üzere başka insanlarla ilişki içine girerler. İlk bölümün konusunu oluşturan “Aile”, her biri kendi çıkarını gözeten “aileler çokluğuna dağılarak” sivil toplumu meydana getirir.¹⁹ Sivil toplum ailenin “tikel özgeciliğinin” aksine “evrensel egoizm” alanıdır,²⁰ çünkü başkalarının geçimlerini nasıl sağladığı kimsenin umurunda değildir, aksine herkesin tek derdi kendi yaşamı, geçiminin sağlanması, gereksinimlerinin doyurulmasıdır ve ereğı bir tek kendisi olduğu için, başka herkesi kendi ereğine ulaşmasını sağlayacak bir araç olarak görür. Ancak, çıkarlar çatışmasına meydan verecek kadar kaotik bir görünüm sergiliyor olmasına rağmen tikellik ve olumsuzluk alanı olan sivil toplum kendi içinde bir düzen, uyum, evrensellik barındırır. Olumsuzluğun içindeki bu zorunluluğı keşfetme onurunu Hegel politik iktisatçılara verir.²¹ Herkes kendi gereksinimlerini karşılama yolunu tutsa da, sivil toplumda bu, ancak başka kişilerin varlığıyla mümkün olur. Sivil toplumun üyeleri başkalarının bir gereksinimini karşıladıkları ölçüde kendi gereksinimlerini karşılarlar. Dolayısıyla, feodal toplumdaki kişisel bağımlılık ilişkileri modern toplumda bireyin bağımsızlığı lehine aşmış olsa da, sivil toplumun gelişiminde insanlar arasında “tam bir bağımlılık sistemi” ortaya çıkar.²² Zira gereksinimler ve gereksinimleri karşılama yolları ve araçları giderek çoğalmakta ve insanlar başkalarını tanıdıkları, gereksinimlerini bildikleri ölçüde kendileri için kazanç sağlamaktadırlar ve böylece “gereksinimler ve gereksinimleri giderme araçları soyutlaşır” ve “tikel olan her şey toplumsallaşır.”²³ Ayrıca işbölümü yoluyla emeğin giderek mekanikleşmesi ve “soyutlaşması” söz konusu olur ki, böylece insanlar arasındaki bağımlılık ilişkisi bir zorunluluğı dönüşür,²⁴ belirli bir ürünün tamamlanarak bir gereksinimin giderilmesine hazır hale getirilmesinde birçok kişinin emeğı rol oynar:

Emeklerinde ve gereksinimlerinin giderilmesinde insanlar böylece birbirlerine bağımlı ve birbirleriyle karşılıklı ilişkili olduklarında, öznel çıkarıcılık başka herkesin gereksinimlerinin giderilmesine

¹⁹ A.g.e., § 181, s. 179.

²⁰ Shlomo Avineri, *Hegel's Theory of the Modern State*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, s. 134.

²¹ Hegel, *Outlines of the Philosophy of Right*, § 189 ve Ek, s. 187.

²² A.g.e., § 183, s. 181.

²³ A.g.e., § 191, 192 ve Ek, ss. 188-189.

²⁴ A.g.e., § 198, s. 191.

katkıya dönüşür... her bir kişi kendi hesabına kazanır, üretir ve yararlanırken tam da bu şekilde başka herkesin yararlanımı için üretir ve kazanır.²⁵

Gelgelelim, insanların hem yetenek ve becerilerine göre özgürce kendi işlerini seçip bağımsız bireyler olarak kendi çıkarlarını gözetebilmesini hem de aralarında karşılıklı bir bağımlılık ilişkisi yaratarak insanların birbirleriyle ilişkili olmasını mümkün kılmasına karşın sivil toplum, Hegel'in gözünde sorunsuzca işleyen bir mekanizma değildir. Yukarıda birbiriyle ilişkili iki önemli noktadan söz edildi: Gereksinimlerdeki ve gereksinimleri giderme yollarındaki soyutlama ve emekteki soyutlama. Modern sivil toplumu önceki diğer toplum biçimlerinden ayırt eden şey, Hegel'e göre, bu iki olgu gibi görünmektedir ki, bu sayede, gereksinimlerdeki ve emekteki bireysel yan giderek silinip gitmekte, tikellik alanı olarak sivil toplumda evrensellik söz konusu olmaktadır. Bununla birlikte, bir diyalektikçi olarak Hegel, meselenin sadece olumlu yanında durup kalmamış, aynı zamanda olumsuz yanı da hesaba katmıştır. Böylece, "anlak" düzeyinde kalan, "spekülatif akla" ilerleyemeyen politik iktisadın ilk eleştirmenlerinden biri olarak kendini göstermektedir.²⁶

Birinci soyutlama, gereksinimlerin ve gereksinimleri giderme yollarının giderek çoğalmasının yaratacağı lüks problemi ile ilgilidir. Kendilerine kazanç sağlamak isteyen insanlar, bunu başka insanların bir gereksinimini karşılayarak yaparlar, ama sadece zaten varolan bir gereksinim için bir ürün sunarak değil, aynı zamanda yeni gereksinimler ve bu yeni gereksinimleri gidermeye yönelik yeni araçlar yaratarak. Zira Hegel'e göre insan, hayvanlar gibi sınırlı bir gereksinim alanına hapsolmadığı için gereksinimlerini "kötü sonsuz"a iletme eğilimindedir.²⁷ Bunun sonucu olarak "lüks", dolayısıyla da "bağımlılık ve yoksunluk" sivil toplumun kaçınılmaz bir ögesi haline gelir, çünkü sürekli yeni gereksinimler ortaya çıkmakta, yeni gereksinimler ve araçlar başka gereksinimleri doğurmaktadır, buna karşılık, bu gereksinimleri sağlayacak malzeme ve araçlar ise dışlayıcı bir şekilde "başkalarının özgür iradesinin mülkiyetidir."²⁸ Buna göre, "sivil toplum bir savurganlık ve yoksunluk, ayrıca her ikisine de ortak olan fiziksel ve ahlaksal yozlaşma görüntüsü sunar."²⁹ Savurganlık ve yoksunluk başka başka kişilerin payına düştüğünden, böylece

²⁵ A.g.e., § 199, ss. 191-192.

²⁶ "Hegel bu sistemin olumlu yönlerinden ziyade olumsuz yönlerini takip etmektedir." Herbert Marcuse, *Reason and Revolution*, New York: Humanity Press, 1968, s. 204.

²⁷ Hegel, *Outlines of the Philosophy of Right*, § 185 Ek, s. 183; § 191, s. 188.

²⁸ A.g.e., § 195, s. 190.

²⁹ A.g.e., § 185, s. 182.

toplumun bir yanda zenginler ve diğer yanda yoksullar olarak bölünmesi söz konusu olacaktır.

İkinci soyutlama, yani emeğin giderek mekanikleşip soyut hale gelmesi, Hegel'e göre, yoksulluk probleminin en temel nedenidir. Şüphesiz, insanların yoksulluğa düşmelerinin içsel ve dışsal sebeplerinden söz edilebilir, çünkü insanlar yeterince çalışkan olmayabilirler, savurganlıkları yoluyla sahip olduklarını kaybedebilirler ya da olumsuzluğa bağlı olarak çalışkan ve tutumlu olsalar bile işleri rast gitmeyebilir.³⁰ Ancak, Hegel açısından, sivil toplum tikellik alanı olduğundan ve tikelliği de olumsuzluk karakterize ettiğinden, sivil toplum için olumsuzluk aynı zamanda zorunluluk anlamına gelir, dolayısıyla, servet eşitsizliği ya da genel olarak yoksulluk problemi sivil toplumun doğal işleyişinin bir sonucudur:

Sivil toplum engellenmeyen bir etkinlik durumu içinde olduğunda, kendini içsel olarak nüfus ve sanayi bakımından genişlemeye bırakır. Gereksinimleri sayesinde ve bu gereksinimleri giderecek araçları hazırlayıp dağıtma yöntemleri sayesinde insanlar arasındaki birlikteliğin *genelleşmesiyle* birlikte zenginlik birikimi giderek artar, çünkü bu çifte genelleşme sürecinden son derece büyük kârlar edinilir. Resmin bir yanı budur. Diğer yan ise tikel emeğin bölümlere ayrılması ve sınırlanmasıdır ve bu türden emeğe bağlı sınıfın [*Klasse*] *bağımlılık* ve *sefaletinde* sonuçlanır, gene bu da sivil toplumun geniş özgürlüklerinden ve özellikle de tinsel faydalarından yararlanamamayı getirir.³¹

Dolayısıyla, doğrudan kendi emekleri yoluyla geçimlerini sağlamaya çalışanlar sivil toplumun dizginsiz işleyişinden olumsuz yönde en çok etkilenenlerdir. Üstelik, Hegel'e göre bu, toplumun genel olarak yoksul yapısından ya da toplumda herkese yetecek kadar ürün bulunmamasından kaynaklanmaz. Aksine, sivil toplumda ürünler bolluğu olduğunda, aşırı üretim söz konusu olduğunda, yoksulluk daha da artacak, yeterli tüketici olmayacağından sorun daha büyük olacaktır.³² Hegel aşırı üretimden kaynaklanan ekonomik krizi ve buna bağlı olarak ortaya çıkacak fiyatlardaki düşüşü, dolayısıyla da emeğin fiyatının da düşüşünü, işsizliği, vb. ima etmektedir.

³⁰ A.g.e., § 241, s. 219.

³¹ A.g.e., § 243, ss. 220-221.

³² A.g.e., §245, s. 222; § 248 Ek, s. 223.

Dahası, ona göre, sivil toplumun dingin bir yapıya kavuşmasının önündeki bu büyük engel giderek kolonileşmeye, savaflara giden yolu açmaktadır.

Hegel yoksulluğun sebep olduğu ciddi bir problemi özellikle vurgular: Geçimini emeği yoluyla sağlamaya inancını yitirmiş bir ayaktakımının oluşması.³³ Yoksulluğa, hayat standardının düşmesine bağlıdır, ama “yoksulluk kendinde, insanları bir ayaktakımına çevirmez.” Geçimini başkalarına muhtaç olmadan kendi emeğiyle sağlamanın verdiği onur duygusunun ve adalet inancının yitirilmesine bağlı olarak toplumun bir kesiminde haksızlığa uğradığının bilinci doğar ve Hegel’e göre buna, ayaktakımının karakteristik özelliğini oluşturan, “zenginlere karşı, topluma karşı, devlete karşı, vb. içsel bir öfke” eşlik eder.³⁴ Toplumla bütünleşebilme yeteneğinde olmayan ve dolayısıyla da toplumun dışına düşen bu ayaktakımı, toplumun içerden bölünmesine ve sınıflar arasında düşmanca bir karşıtlığa meydan verecek büyük bir tehlikedir.

Avineri’nin, Hegel’in çözmeden “ucu açık bıraktığı”³⁵ tek problem dediği yoksulluk problemi, Hegel tarafından üzerine düşünülmemiş değildir elbette. Bundan dolayı, kimi yazarlar Avineri’yi haksız bulurlar,³⁶ ancak ortada, kısmen Hegel’in metninden kaynaklanan bir yanlış anlama olduğu açıktır. Hegel, yukarıda belirttiğimiz gibi, *Hukuk Felsefesi*’nin 244. paragrafında “yoksulluk” ile “ayaktakımının oluşması” arasında bir ayırım yapar ve aynı paragrafın Ek’inde yoksulluk probleminin “modern toplumu karıştıran ve sancılandıran önemli bir problem” olduğunu ifade eder. Gelgelelim hemen, herhangi bir Ek’i bulunmayan 245. paragrafın kendisinde, “aşırı yoksulluğu ve yoksul ayaktakımının oluşmasını engellemekten”³⁷ bahseder. Dolayısıyla, Hegel’in öncelikle üzerinde durduğu nokta, ayaktakımının ortaya çıkmasına imkân vermeyecek koşulların sağlanmasıdır. Zenginleri vergilendirme, vakıflar, vb. yoluyla yoksullara doğrudan geçim araçları sağlama, gerekenden fazla iş imkânı yaratma, hayırseverlik, kolonileştirme gibi girişimler, Hegel’in bizzat kendisinin de farkında olduğu gibi, yoksulluğa çözüm bulmakla ilgili değil, yoksulların bir ayaktakımına dönüşmesini önlemekle ilgilidir. Örneğin, yoksullara ister kamusal kaynaklardan olsun ister bireysel kanallardan olsun yardım edilmesi nasıl olur da yoksulluk probleminin çözümü olarak sunulabilir? Zira yoksullara yardım etmek tam da yoksulluğu tözselleştirmek, yoksulları daha da bağımlı hale

³³ A.g.e., § 244, s. 221.

³⁴ A.g.e., § 244 Ek, s. 221.

³⁵ Avineri, *Hegel’s Theory of the Modern State*, s. 154.

³⁶ Stephen Houlgate, “Introduction,” içinde Hegel, *Outlines of the Philosophy of Right*, s. xxx. Eyüp Ali Kılıçaslan, “‘Bilimsel Sosyalist’ Hegel ya da Marxizme Hegel’in ‘Bilimsel Sosyalist’ Olduğunu Öğretmeyi Amaçlayan Bir Deneme,” *ViraVerita*, 7 (2018), ss. 77-109.

³⁷ Hegel, *Outlines of the Philosophy of Right*, § 245, s. 222.

getirmek anlamına gelir.³⁸ Üstelik bu gibi girişimler, Hegel'e göre, geçimini kendi emeğiyle sağlama ilkesiyle çelişir, hatta aşırı üretim durumunda gördüğümüz gibi daha büyük problemlere yol açacak türdendir. Bu yüzden Hegel, aşırı yoksullaşmayı önlemek üzere 'polis' ve 'korporasyon'ları gündeme getirir. Ancak Hegel'in korporasyonlara dair tartışması, ne kadar önemli olursa olsun, yoksulluk probleminin çözümünü sağlamaz, sadece emekçilerin koşullarındaki kötüleşmeyi engellemeye, zorunlu geçim araçlarına ulaşmalarını garantiye almaya, yoksullardan zenginlere karşı yönelebilecek düşmanca tutum olasılığını ortadan kaldırmaya dayanır. "Korporasyonlar içerisinde, yoksulların aldığı yardım olumsal karakterini ve bununla ilişkili haksız aşağılanmayı yitirir. Zenginler beraber çalıştıkları iş arkadaşlarına karşı ödevlerini yerine getirirler ve zenginlikler böylece ne kendilerinde kibir ne başkalarında kıskançlık uyandırır."³⁹

Yoksulluk probleminin çözümü insanları yoksul olmaktan çıkarmaktan, yoksulluğu ortadan kaldırmaktan geçer.⁴⁰ Oysa korporasyonlar da dâhil olmak üzere tüm önlemler yoksulluğu hafifletmekle ilgilidir.⁴¹ Bu yüzden, Hegel bu meseleyi tartışırken başka bir çözümün bilincindedir ve aklına yine Platon'un gelmesi hiç de şaşırtıcı değildir. Yoksullukla birlikte sivil toplumun da ortadan kaldırılması anlamına gelecek bu çözümü reddetse de, bir seçenek olarak gündeme getirmesi ve ayrıca sivil toplumun işleyişine dair politik iktisadın ilk eleştirmenlerinden biri olarak görünebilecek olması, Hegel'i özel mülkiyeti ortadan kaldırma fikrinin sınırlarına kadar getirmektedir.

Platon tıpkı Hegel gibi, kendi toplumunun problemlerinin farkındaydı ve ülkesini kaçınılmaz bir çöküşten kurtarmak üzere, zeminini bireycilikte ve görelilikte bulan bu problemleri radikal bir şekilde ortadan kaldırmak için uğraşmıştı. Hegel'e göre, Platon devletinde özel mülkiyete, aileye, insanların mesleklerini özgürce seçmelerine izin vermemiş, tikel ile evrensel uyumlu kılmak yerine "tikelliği devletinden kovmak istemiştir." Bu ise "özgür seçim"nin, "özel irade"nin, "kişilik hakkı"nın, "özel özgürlüğün" çiğnenmesi, tikelin evrensel, bireyin devlete feda edilmesi demektir.⁴² "Soyut Hak" bölümündeki

³⁸ Bkz. Doğan Barış Kılınç, "Görünüşte Bir Dayanışma Biçimi Olarak Hayırseverlik," *Felsefelogos*, 41 (2011), ss. 35-41.

³⁹ A.g.e., § 253, s. 226.

⁴⁰ Domenico Losurdo, *Hegel and the Freedom of Moderns*, İng. çev. M. Morris ve J. Morris, Londra: Duke University Press, 2004, s. 288.

⁴¹ "Kendini sınıf bölünmesi olarak gösteren yoksulluk, Hegel'in uzlaştırma araçları vasıtasıyla çözümlenemeyecek bir sivil toplum sorunudur." Mark Neocleous, *Sivil Toplumunu Yönetmek*, çeviren. Bahadır Ahıska, İstanbul: Notabene Yayınları, 2018, s. 28.

⁴² Hegel, *Outlines of the Philosophy of Right*, § 46, 61; § 184 Ek, s. 182; § 185 ve Ek, ss. 183-184; § 206, s. 196; § 262 Ek, s. 238; § 299, s. 286.

mülkiyet tartışmasında gördüğümüz gibi, Hegel mülkiyeti kişilikle özdeşleştirdiği için mülkiyete yapılacak saldırıyı kişiliğe yapılmış bir saldırı olarak kavrar. Dahası, insanlar arasında doğal olarak varolan eşitsizliğin sivil toplumda kapsanarak “bir beceri ve kaynak eşitsizliğine, hatta ahlaksal ve entelektüel bir eşitsizliğe” yükseltildiğini ve “doğa durumunun artıklarının” muhafaza edildiğini kabul etmektedir.⁴³ Dolayısıyla, bu ciddi probleme getirilecek Platoncu çözüm, “özgürlük bilincinde ilerleme” anlamına gelen tarihin belirleyici bir aşaması olarak modern toplum için uygulanabilir değildir. Bu konuda ancak kamusal denetim, belirli iş kollarının korporasyonlar halinde örgütlenmesi, devlet ile sivil toplum arasında dolayım sağlayacak araçların yaratılması, kimi durumlarda devletin sivil toplumun kendine özgü işleyişine halel getirmeyecek müdahaleleri gibi, yoksulluğu ya da zengin-yoksul karşıtlığını ortadan kaldıracak değil yumuşatacak çareler söz konusu olabilir. Sonuç olarak, Hegel’in bu probleme çözüm getirme girişimleri en çok da kendisinin sakındığı ‘olması gereken’ formunda kalan iyi niyetli bir dileğin ötesine geçememektedir: Ortadan kaldırılmış da olsalar korporasyonlar yeniden kurulmalıdır, “ticaret özgürlüğü genel iyiyi tehlikeye düşürecek türden olmamalıdır.”⁴⁴

Eleştirinin Eleştirisi

Manifesto felsefi bir problemi çözmek üzere kaleme alınmış değildir, dahası Hegel’e dolaylı bir gönderme dahi içermez, hatta bu bakımdan Marx’ın istisnai eserleri arasındadır. Fakat yazarının felsefi geçmişi ve özellikle de Hegel’in düşüncesiyle olan meşguliyeti göz önünde bulundurulduğunda, bu kısa ama çığır açıcı metnin felsefi bir içeriği olmadığı düşünülemez; en önemli siyasal metinlerden biri olduğu gibi, en önemli siyaset felsefesi metinlerinden de biridir. Başka tüm şeylerin yanı sıra, Hegel’in *Hukuk Felsefesi*’ndeki özel mülkiyet tartışmasına ve bu konuda Platon’a yönelttiği eleştirilere bir dizi yanıt içermektedir.

Kavram tam da Herakleitos’un daimî değişimidir, harekettir, hiçbir şeyin dayanmadığı yakıcılıktır... kendini önünde her şeyin yitip gittiği mutlak güç olarak bulmaktadır; böylelikle de tüm şeyler, tüm varoluş, sağlam sayılan her şey şimdi gelip geçici hale gelmektedir. İster doğal Varlığın bir sağlamlığı olsun, ister belli kavrayışların,

⁴³ A.g.e., § 200, s. 192.

⁴⁴ A.g.e., § 236 Ek, s. 218.

ilkelerin, geleneklerin ve yasaların sağlamlığı olsun bu sağlamlık sallanmaya başlar ve dengesini yitirir.⁴⁵

Felsefe Tarihi'nde Hegel, Sofistleri ele alırken Kavramın diyalektiğini bu şekilde ifade eder ve Marx'ın *Manifesto*'da öncelikle ortaya koymak istediği şey de burjuvazi şahsında kendini gösteren, belirleyici özelliği üretimde ve toplumsal koşullarda sürekli olarak yenilik, karışıklık, belirsizlik ve çalkantı olan sermayenin diyalektiğidir:

Durağanlaşmış, donup kalmış tüm ilişkiler, peşlerindeki hatırlı önyargılar ve fikirlerle birlikte süpürülüp atılmakta, yeni oluşarlarsa kemikleşmeden eskimektedir. Katı olan her şey buharlaşıyor, kutsal olan her şey ayaklar altına alınıyor.⁴⁶

Manifesto'nun burjuvaları ve proleterleri ele alan ilk bölümünde Marx, Hegel'in genel olarak sivil topluma atfettiği altüst edici gelişmeleri burjuvaziye atfeder. Şüphesiz Hegel'ininki kadar kapsamlı bir irdeleme bu siyasal metinde bulunmaz, ama gene de genel olarak Hegel'in *Hukuk Felsefesi*'yle, özel olarak sivil toplum bölümüyle ve daha da özel olarak "Gereksinimler Sistemi" başlıklı altbölümle birçok ortak noktanın bulunması dikkat çekicidir. Daha önceki hukuk felsefesi taslaklarında Hegel'in bu altbölümü "Gereksinimler Sistemi: Politik İktisat" olarak adlandırması⁴⁷ ve *Hukuk Felsefesi*'nde politik iktisatçıların duruş noktasıyla yetinmeyip sivil toplumun gelişimini eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutması, politik iktisadın eleştirisinin hâlihazırda bu eserde en azından başlangıç formunda içerildiğini göstermektedir, dolayısıyla kimi ortak yanların bulunması da doğaldır. Ancak *Manifesto*'nun kısa bir metin olması karşısında ortak noktaların çokluğu yine de şaşırtıcıdır.

İlk olarak, Marx *Manifesto*'da burjuva üretim ilişkilerinin gelişiminin zorunlu olarak krizler ürettiğini ileri sürer ve "önceki tüm çağlarda bir saçmalık gibi görünecek bir salgının, aşırı üretim salgınının" ortaya çıktığını, bunun da kıtlıktan değil aksine bolluktan kaynaklandığını, "burjuva toplumun koşullarının kendi yarattığı zenginliği kapsayamayacak kadar sınırlı" olduğunu belirtir. Üstelik burjuvazinin bu krizi çözmek için giriştiği, örneğin "yeni pazarlar ele

⁴⁵ G. W. F. Hegel, *Felsefe Tarihi*, Cilt I, çeviren. Doğan Barış Kılınç, İstanbul: Notabene Yayınları, 2018, s. 319.

⁴⁶ Karl Marx ve Friedrich Engels, *The Communist Manifesto*, İng. çeviren. Samuel Moore, Londra: Pluto Press, 2008, ss. 34-39.

⁴⁷ G. W. F. Hegel, *Lectures on Natural Right and Political Science*, İng. çeviren. J. M. Stewart ve P. C. Hodgson, California: University of California Press, 1995, ss. 166-167.

geçirmek” gibi yöntemler de krizi çözmek yerine daha şiddetli hale getirmektedir.⁴⁸ Gördüğümüz gibi, Hegel de bu aşırı üretimden kaynaklanan krizi gündeme getirmiş, hemen hemen Marx’la aynı şekilde ifade etmişti: “Aşırı zenginliğe rağmen sivil toplum yeterince zengin değildir.”⁴⁹ İkinci olarak, Marx’a göre burjuvazi aşırı üretim krizini çözmek ya da genel olarak pazarlar bulmak, vb. amaçlarla ulusal sınırları aşip üretimi ve tüketimi evrensel bir olgu haline getirmekte, “iletişim araçları yoluyla” ulusları birbirlerine bağımlı kılmaktadır ve böylece burjuva üretim biçimi bütün ulusları “burjuvalaşmaya” zorlayarak “kendi imgesinde bir dünya yaratmaktadır.”⁵⁰ Aynı şekilde, Hegel’e göre sivil toplum, üretim fazlasına pazarlar bulmak amacıyla sanayisi gelişmemiş ülkelere yönelmek, “kendi sınırlarının ötesine” geçmek zorunda kalır.⁵¹ Hegel sanayiye karakterize eden şeyin, sağlam ama sınırlı bir bölge içerisinde kalmak yerine, “akışkanlık, tehlike ve yıkıcılık ögesini” göğüslemesi olduğunu söyler. Böylelikle birbirinden uzak ülkeler “en büyük iletişim aracı olan deniz” yoluyla ticari ilişkiler içerisine girerler; “bu türden ticaret en güçlü eğitim aracıdır ve bu sayede ticaret dünya-tarihsel anlam kazanır.”⁵² Üçüncü olarak, Marx modern emekçinin burjuva üretim biçiminde bir meta, hatta bir köle düzeyine düştüğünü, “sadakaya muhtaç hale geldiğini,” burjuvazinin ücretli emekçiye zorunlu geçim araçlarını bile sağlayamadığını, “kölesi tarafından beslenmek yerine, kölesini beslemek zorunda kaldığı bir duruma düştüğünü” belirtir.⁵³ Hegel köleyle emekçi arasında ayırım yapsa da, şunu belirtmeden duramaz: “Atinalı köle belki de genellikle bizim hizmetçilerimizde olduğundan daha kolay bir uğraşa ve daha entelektüel bir işe sahipti.” Ayrıca yukarıda ele aldığımız Hegel’in yoksulluk tartışması da tamamen toplumun büyük bir kesiminin zorunlu geçim araçlarından mahrum kalarak sadakaya muhtaç hale gelmesi, dolayısıyla da devletin ve zenginlerin sırtına yük olması ile ilgilidir. Dördüncü olarak, Marx’a göre burjuvazi, feodal bağları ortadan kaldırıp insanlar arasındaki ilişkileri “özçakar”a indirgemiş, “ticaret özgürlüğü”nü biricik özgürlük konumuna yükseltmiştir.⁵⁴ Özel bir alan olan aileye de sızarak, “aile ilişkisini salt para ilişkisine indirgemıştır.” Hegel de sivil toplumda herkesin kendi çıkarının peşinde koştuğunu, başkalarını sadece kendi ereklerine ulaşmasını sağlayacak araçlar olarak gördüğünü belirtir. Hatta bu anlamda “sivil toplum herkesin bireysel özel çıkarının başka herkesin bireysel özel çıkarlarıyla karşı karşıya

⁴⁸ Marx ve Engels, *The Communist Manifesto*, s. 42.

⁴⁹ Hegel, *Outlines of the Philosophy of Right*, § 245, s. 222.

⁵⁰ Marx ve Engels, *The Communist Manifesto*, s. 39.

⁵¹ Hegel, *Outlines of the Philosophy of Right*, § 246, s. 222.

⁵² A.g.e., § 247, s. 222.

⁵³ A.g.e., § 67, Ek, s. 79.

⁵⁴ Marx ve Engels, *The Communist Manifesto*, s. 37.

geldiği savaş alanıdır.”⁵⁵ Herkesin kendi çıkarını erek edindiği böyle bir toplumda aile de üyeleri için güvenli bir korunak olmaktan çıkar; “sivil toplum bireyi aile bağlarından koparır, aile üyelerini birbirine yabancılaştırır ve onları kendi kendilerine dayanan kişilikler olarak kabul eder.”⁵⁶ Son olarak, Marx makineleşme ve işbölümünün gelişiminin etkisiyle “emeğin tüm bireysel karakterini yitirdiğini,” emekçinin “makinenin bir uzantısı” haline geldiğini, makineler sayesinde koşullarının iyileşeceğine giderek daha da kötüleştiğini ileri sürer. Yukarıda emeğin soyutlaşmasının Hegel’in sivil toplum kavrayışında ne denli önemli bir nokta olduğunu görmüştük. Ancak *Hukuk Felsefesi*’nde Hegel bunun emekçilerin bağımlılığına ve sefaletine yol açtığını belirtmekle yetinir. Yayımlanmadan kalmış 1805-1806 Tin Felsefesi derslerinde ise durumu çok daha ayrıntılı bir biçimde ele alır: Emek soyutlaşarak mekanikleşir, biçimselleşir, tek-yanlı hale gelir, emekçiyi tek bir noktayla sınırlar, ruhsuzlaştırır, üretimi ne kadar artarsa emeğinin değeri o kadar düşer.⁵⁷

Şüphesiz, iki metin arasında bağlantı kurulacak noktalar bunlarla sınırlı değildir; ayrıca kırım kente tabi olması, ulusal sınırların aşılmasına rağmen uluslarda siyasal merkezileşme, ayaktakımına yönelik olumsuz tavır, hukuk, ahlak ve dinin emekçiler için anlamsızlaşması, sınıf birliği ve dayanışması sağlaması bakımından korporasyonlar/işçi birlikleri, eğitimin ailenin inisiyatifine bırakılmayacak kamusal bir mesele olarak görülmesi, vb. de yine ortak konulardır.

Gelgelelim *Manifesto*, *Hukuk Felsefesi*’ndeki etik yaşamın üç uğrağını da, aileyi, sivil toplumu ve devleti, hedef alması bakımından oldukça radikal bir yönelim taşır. *Hukuk Felsefesi*’nde Hegel, “sivil toplum kavramlarının yaşamın tüm diğer alanlarını kendine mal etme eğiliminin” farkında olarak, özellikle mübadele ilişkilerinin konusu olan sözleşme kavramını gerek aileye gerekse de devlete uyarlama girişimlerine ısrarla karşı çıkmıştı.⁵⁸ Oysa Marx, modern

⁵⁵ Hegel, *Outlines of the Philosophy of Right*, § 289, s. 278.

⁵⁶ A.g.e., § 238, s. 218.

⁵⁷ “Emeği yalınlaştırma, başka makineler icat etme, vb. yollarını bulma arayışının ardı arkası kesilmez. Bireyin varoluşunu sürdürme olasılığı becerisinde yatar. Bu tümüyle [toplumsal] bütündeki karışık ve karmaşık olumsuzluğa bağlıdır. Böylece, çok sayıda insan işyerlerinde, fabrikalarda, maden ocaklarında, becerilerini azaltan tamamıyla aptallaştırıcı, sağlıksız, güvenliksiz bir emeğe mahkûmdur. Geniş bir insan sınıfını destekleyen sanayinin bütün dalları moda[daki değişiklik] ya da diğer ülkelerdeki icatların sebep olduğu fiyatlardaki düşüş nedeniyle birden kuruyup gider, vb. ve bu muazzam nüfus çaresiz yoksulluğun kucağına düşer.” G. W. F. Hegel, *Hegel and the Human Spirit: A Translation of the Jena Lectures on the Philosophy of Spirit (1805-6) with Commentary*, İng. Çeviren. Leo Rauch, Michigan: Wayne State University Press, 1983, ss. 138-139. Ayrıca bkz. Hegel, *Lectures on Natural Right and Political Science*, s. 183.

⁵⁸ Avineri, *Hegel's Theory of the Modern State*, s. 139.

üretim ilişkilerinin gelişiminde belirleyici olanın devlet değil giderek sivil toplum olduğunu, tüm özel ve siyasal ilişkileri kendi iç işleyişine dâhil edip bir parçasına dönüştürdüğünü ileri sürmektedir. Bu bakımdan devlet de evrensel çıkarın, toplumsal bütünlüğün ifadesi olmak yerine, “bütün burjuvazinin ortak işlerini yürüten bir komite” haline gelmektedir.⁵⁹ Dolayısıyla *Hukuk Felsefesi* ile *Manifesto* arasında, modern burjuva üretim ilişkilerinin doğasını anlama, olumlu ve olumsuz eğilimlerini tespit etme konusunda muazzam bir ortaklık olmasına karşın, yine de önemli bir farklılığın bulunduğunu kabul etmek gerekir. Hegel sivil toplumun çelişkilerinin evrensel ile tikel arasında kurulacak kimi dolayimler eşliğinde en azından sürdürülebilir olduğunu düşünürken,⁶⁰ Marx modern burjuva toplumun sürdürülemez olduğu, kendi iç çelişkileri yoluyla kaçınılmaz sonuna yaklaştığı düşüncesindedir. Dikkat çekici bir olgu da şudur ki, özel mülkiyetin ortadan kaldırılması anlamında bir eşitlik fikrinin Hegel tarafından olumsuzlanıyor, Marx tarafından ise olumlunuyor olması tam da aynı gerekçeye dayanmaktadır: Özgürlük. Hegel mülkiyet eşitliğinin özgürlüğe yer bırakmayacağını düşünürken, Marx “her birinin özgür gelişiminin herkesin özgür gelişiminin koşulu olduğu bir birlikteliğin” ancak bu yolla mümkün olduğunu savunmaktadır.⁶¹

Manifesto'nun ikinci bölümü özel mülkiyetin ortadan kaldırılması konusuyla ilgilidir ve esasen Hegel'in *Hukuk Felsefesi*'ndeki Platoncu konuma yönelttiği eleştirileri dikkate alıyor ve bu eleştiriler zemininde özel mülkiyetin ortadan kaldırılması olgusunu yeniden formüle ediyor gibi görünmektedir; suçlamalara yönelik bir savunma olarak ifade edildiğinden eleştirinin eleştirisi formundadır.

Öncelikle, Marx “genel olarak mülkiyetin ortadan kaldırılmasının” değil, mülkiyetin modern toplum içerisinde almış olduğu formun, “burjuva mülkiyetinin ortadan kaldırılmasının” amaçlandığını vurgulayarak mülkiyetin tarihsel karakterini vurgulamaktadır.⁶² Böylelikle, mülkiyetin somut tarihsel insan ilişkileri içinde ele alınması gerektiğine işaret etmektedir. Oysa Hegel, vurguladığımız gibi, önemli ölçüde ayrıntılarına inerek sivil toplumu modern

⁵⁹ Marx ve Engels, *The Communist Manifesto*, s. 36.

⁶⁰ Yukarıda da vurguladığımız, karşıtlıkları dolayimlarla uzlaştırma ifadesinden Hegel'in gerçek sorundan kaçarak keyfi bir şekilde hareket ettiği sonucu çıkarılmamalıdır. “Hegel'in sivil topluma karşı tavrının eleştirelliği şurada ortaya çıkmaktadır: Düşünür, hiçbir noktada, sivil toplum içindeki çelişkileri yapay bir biçimde ya da el çabukluğuyla çözmeye çalışmaz... çelişkiler yapay bir biçimde bastırılmak yerine, korunarak aşılma sürecinde özümlemlenirler.” Gülnur Acar Savran, *Sivil Toplum ve Ötesi: Rousseau, Hegel, Marx*, Ankara: Dipnot Yayınları, 2013, s. 217.

⁶¹ Marx ve Engels, *The Communist Manifesto*, s. 66.

⁶² A.g.e., s. 53.

dönemdeki tarihsel şekliyle somut bir biçimde incelemesine karşın, soyut hak bölümünde soyut bir şekilde ele aldığı mülkiyet kavrayışına, her ne kadar sivil toplumun çelişkilerini serimlemede pek cimri davranmıyor olsa da, sıkı sıkıya bağlı kalmaya devam eder. Marx'ın derdi ise kişinin doğal nesnelere kendi emeği yoluyla dönüştürerek, biçimlendirerek, kendi çıkar ve gereksinimlerine uydurarak sahiplendiği mülkiyetle değil, "başkalarının emeğini boyunduruk altına alma gücü"yle, başkalarının emeğine dayanarak kendisine zenginlik yaratan burjuva özel mülkiyetiyledir.⁶³

İkinci olarak, Marx'a göre, kişinin emeğinin ürünü, meyvesi anlamında özel mülkiyeti ortadan kaldıran da üstelik, bizzat burjuvazinin kendisidir, sermayenin kendi içsel dinamiğidir. Zorunlu geçim araçlarına ancak çalışarak ulaşabilen emekçilerin kendi emeklerinin ürünlerine sahip olamamaları bir yana; sanayinin gelişimiyle birlikte, zanaatkârlar, köylüler, küçük burjuvazi, vb. kendi ellerindekilerini kaybederek, mülksüz emekçilerin safına katılmaktadır.⁶⁴ Burjuva üretim ilişkileri zorunlu olarak toplumun çoğunluğunu mülkiyetten yoksun bırakmaktadır, zira bu iktisadi form içerisinde birilerinin özel mülkiyete sahip olması başkalarının mülkiyete sahip olamamasını şart koşar, yani sahip olma ancak karşıtı ile, yoksunluk ile mümkün olabilmektedir. Şöyle diyor Marx:

Özel mülkiyeti ortadan kaldırma niyetimiz karşısında dehşete kapılıyorsunuz. Ama sizin mevcut toplumunuzda özel mülkiyet, nüfusun onda dokuzu için zaten ortadan kalkmış durumda; az sayıda kişi için varolması ise bu onda dokuzun elinde varolmamasına bağlı. O halde, varolması, toplumun büyük çoğunluğu için herhangi bir mülkiyetin varolmamasını gerektiren bir mülkiyet formunu ortadan kaldırmayı amaçlamakla suçluyorsunuz bizi.⁶⁵

Üçüncü olarak, Hegel'in üzerinde hassasiyetle durduğu bir noktaya da Marx böylelikle açıklık getirmektedir. Hegel'e göre mülkiyeti ortadan kaldırmak özneliği, kişiliği, bireyin özgürlüğünü ortadan kaldırmak demektir. Gelgelelim, mülkiyeti modern burjuva toplumunda çoğunluk için fiilen ortadan kaldıran şey sermayenin kendi gelişimi olduğu için, bu suçlama da Marx'ın gözünde temelsizdir: "Bireyselliğin ve özgürlüğün ortadan kaldırılması" değil, "burjuva bireyselliğinin, burjuva bağımsızlığının, burjuva özgürlüğünün ortadan

⁶³ A.g.e., s. 57.

⁶⁴ A.g.e., s. 54

⁶⁵ A.g.e., s. 56.

kaldırılması amaçlanmaktadır.”⁶⁶ Aksine, emekçiyi bireysel bir özne olmaktan çıkarıp bir meta, hatta köle düzeyine düşüren, Hegel’in de sınır getirilmesi gerektiğini düşündüğü ticaret özgürlüğüdür; “burjuva toplumda sermaye bağımsız ve bireyselliğe sahipken, canlı kişi bağımlı ve bireysellikten yoksundur.”⁶⁷

Dördüncü olarak, insanların olası bir mülkiyet eşitliği durumunda tembellik içinde olacağı eleştirisine karşı Marx, mevcut eşitsizlik durumu içinde “çalışanların hiçbir şey edinemediğini, bir şeyler edinenlerinse çalışmadığını” belirtir. Emekçilerin bu koşullarda hiç çalışmaması daha makul olurdu, oysa tam tersi söz konusudur. Kendilerine ait olmayacak bir ürün için bile çalışkanlık sergilerlerken, kendilerinin hak iddia edebildikleri ortak mülkiyet için neden tembellik yaparlar ki?⁶⁸

Beşinci olarak, Marx’a göre, modern burjuva üretim ilişkilerinde üretimin giderek toplumsallaşmasına karşın mülkiyetin giderek bireyselleşmesi gibi bir çelişki söz konusudur. Dolayısıyla, Marx açısından, özel mülkiyeti kişinin emeğinin ürünü olarak gören kavrayışa sıkı sıkıya bağlı kalındığı zaman bile burjuva özel mülkiyetini ortadan kaldırmak gerektiği açıktır, çünkü burjuva üretim ilişkilerinde, Hegel’in de dikkat çektiği gibi, üretim giderek toplumsal bir nitelik kazanmakta, toplumun bütününe katkıda bulunduğu bir etkinliğe dönüşmektedir; emek giderek özelleşip soyutlaştığı için, herhangi bir ürün ancak birçok kişinin çeşitli branşlardaki emeğiyle, kolektif emekle mümkün olabilmektedir. Modern toplumda, “sermaye toplumsal bir üründür ve ancak birçok üyenin birleşik eylemiyle, hatta son tahlilde ancak toplumun tüm üyelerinin birleşik eylemiyle harekete geçirilebilir.”⁶⁹ O nedenle, ürün toplumsalsa, yani toplumun emeğine dayanıyorsa, ürününün mülkiyetine de toplumdaki küçük bir azınlık değil, bizzat kolektif özne olarak toplumun kendisi sahip olmalıdır, üretim toplumsal olduğundan ürünü sahiplenme formu da toplumsal olmalıdır. “Bundan dolayı, sermaye ortak mülkiyete, toplumun tüm üyelerinin mülkiyetine çevrildiğinde, kişisel mülkiyet toplumsal mülkiyete dönüştürülmüş olmaz. Yalnızca mülkiyetin toplumsal karakteri değiştirilmiş olur. Mülkiyet sınıf karakterini yitirir.”⁷⁰

Son olarak, vurgulanması gereken bir nokta da *Manifesto*’nun üçüncü bölümünde tartışılan değişik sosyalizm biçimlerinden biri olan “küçük-burjuva sosyalizmi”nin, adı yine hiç geçmiyor olsa da Hegel’in konumuna tekabül ediyor

⁶⁶ A.g.e., s. 56.

⁶⁷ A.g.e., ss. 55-56.

⁶⁸ A.g.e., s. 57.

⁶⁹ A.g.e., s. 54.

⁷⁰ A.g.e., s. 55.

olmasıdır.⁷¹ Marx'ın Sismondi'ye atfettiği bu okul, modern burjuva üretim ilişkileri konusunda eleştirel bir tutuma sahiptir ve çelişkilerini açık bir şekilde ortaya koymuştur. *Manifesto*'da bu okulun başarısı olarak sayılan tüm noktalar, birçoğuna yukarıda işaret ettiğimiz üzere, Hegel'in *Hukuk Felsefesi*'nde içerilmektedir. Ayrıca bu okulun sınırlılığı olarak görülen noktalar da yine Hegel'in bu eseriyle ilişkilidir: Yeni bir toplum biçimi önermek yerine, "üretimde loncaları, tarımda ataerkil ilişkileri" ön plana çıkararak "eski mülkiyet ilişkilerini geri getirmek" ister.⁷² Hegel, her ne kadar yeni bir içerik vererek de olsa, ortadan kaldırılmış olan eski loncaları korporasyon formunda sanayi zümresinin "ikinci bir aile"si olarak öne sürer.⁷³ Ayrıca, tarım zümresini stabil yapısından dolayı devletin birliğini temsil eden monarka yakın görür ve böylelikle modern devlette aristokrasiye halen önemli bir rol atfetmeye devam eder; bu zümrenin sivil toplumun işleyişinden olumsuz etkilenmeyip varlığını sürdürebilmesi için ilköğrenme hakkına dayanan ataerkil ilişkiyi sürdürmesi gerektiğini belirtir. Buna göre, sahip olunan toprak, çocuklar arasında pay edilmemeli, bu mülkiyet hiçbir zaman elden bırakmaması şartıyla en büyük erkek çocuğa bırakılmalıdır.⁷⁴ *Manifesto*'dan daha beş yıl önce Marx, Hegel'in devlet teorisinin ayrıntılı bir eleştirisine girişmiş olduğu için tüm bu noktaların Hegel'e de atfedebileceğini biliyor olmalıdır.⁷⁵

Sonuç

Bir siyasal metin olarak *Manifesto* boşlukta, birdenbire ortaya çıkmamıştır; yazarlarının dayandıkları en temel entelektüel kaynak Hegel'in felsefesidir. Her ne kadar Hegelci felsefeyi aşmış olduklarını düşünüyorlarsa da, kavramları, yöntemi, sorun edindiği konular, hatta genel perspektifi bakımından bu felsefe daima onların zemini olarak kalmaya devam etmiştir. Hegel özellikle

⁷¹ Kılıçaslan bu noktaya dikkat çekerek Hegel'in Marx'a göre 'sosyalist' olarak tanımlanabileceğini ileri sürmektedir. Kılıçaslan, "Bilimsel Sosyalist' Hegel ya da Marxizme Hegel'in 'Bilimsel Sosyalist' Olduğunu Öğretmeyi Amaçlayan Bir Deneme," s. 105.

⁷² Marx ve Engels, *The Communist Manifesto*, ss. 70-71.

⁷³ "Yakın zamanlarda korporasyonları ortadan kaldırmanın gerisinde yatan husus, bireyin kendi başının çaresine bakması gerektiğidir. Ama bunu kabul edebilir ve gene de korporasyon üyeliğinin bireyin geçimini kazanma yükümlülüğünü değiştirmedeğini savunabiliriz." Hegel, *Outlines of the Philosophy of Right*, § 255 Ek, s. 227.

⁷⁴ A.g.e., § 306, ss. 292-293.

⁷⁵ Marx, Hegel'in tarım zümresiyle ilgili düşüncelerini "eski bir dünya görüşünü yeni bir görüş anlamında yorumlamak" olarak görür ve uzun uzadıya eleştirerek bu durumda bir *tersine çevirme* söz konusu olduğunu ortaya koyar: "Özel mülkiyet istencin öznesi durumuna geliyor ve istenç artık özel mülkiyetin yükleminden başka bir şey olmuyor." Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, ss. 146-147.

de *Hukuk Felsefesi*'nde sivil toplum ve devlet üzerine geliştirdiği düşüncelerle Marx'ın düşüncesinin gelişiminde belirleyici bir rol oynamaktadır. Marx şüphesiz bir takipçiden ibaret değildir ve çok hızlı bir şekilde değişen dünyada modern toplumun problemlerine, çelişkilerine yeni yollar, yeni çözümler aramaya çalışmıştır, ama bunların hepsinde de Hegel'in izlerini görmek mümkün.

Hegel ve Marx arasındaki ilişkilere odaklanan literatür genellikle *Manifesto*'yu bu konuda özel bir kaynak olarak görmeme eğilimindedir. Oysa, görmüş olduğumuz gibi, Hegel'in özel mülkiyet ve sivil toplum üzerine görüşleri bu metinle oldukça yakından ilişkilidir. Hegel sivil toplumun gelişimini içsel belirlenimine göre takip etmekte, öznel özgürlüğe zemin sağlamasını önemli bir başarı olarak tespit etmekte, ancak bununla kalmayıp aynı zamanda iç çelişkilerine odaklanmaktadır. Böylelikle, hem politik iktisadın felsefi bakımdan ele alınabilmesi için gereken koşulları sağlamakta⁷⁶ hem de yoksulluk, aşırı üretim krizi, kolonileşme, vb. gibi problemleri doğrudan sivil toplumun kendi içsel gelişiminden türeterek politik iktisadın eleştirisinin bir taslağını sunmaktadır. Marx'ın ilk kapsamlı çalışmasının Hegel'in *Hukuk Felsefesi* üzerine olduğunu ve 1844 *Elyazmaları*'ndan *Kapital*'e dek kendi özel eserini politik iktisadın eleştirisi formunda ortaya koyduğunu göz önünde bulundurduğumuzda bunun ne denli önemli olduğu açıktır.

Doğrudan somut, siyasal, güncel gelişmelerle ilişkili olarak işçi sınıfına bir kılavuz olması umuduyla kaleme alınmış olsa da, *Manifesto* bu arkaplanı dolaysız olarak bağrında taşır ve öncelikle içinde yaşanan çağı kavrama çabası olarak, *Hukuk Felsefesi* ile aynı hattı takip eder. Sivil/burjuva toplumun dünya sistemine dönüşmesi, kendi başına çözemeyeceği çelişkiler üretmesi, zenginlik ve yoksulluk arasındaki uçurumu derinleştirerek toplumsal bölünmeye sebep olması, emekleriyle toplumu besleyenleri toplum tarafından beslenecek duruma düşürmesi, insanlar arasındaki ilişkileri salt çıkara indirgemesi, emekçiyi yabancılaştırması gibi noktalarda ortaklık barizdir.

Bununla birlikte, Hegel sivil toplumdaki problemleri radikal bir şekilde çözme çabasına girmek yerine, sivil toplum ya da tikellik alanı içerisinde devletin ya da evrenselin daha şimdiden filizlenmesi anlamına gelecek çeşitli dolayimler sunmaya çalışır. Zengin ile yoksul arasındaki karşıtlığı, özel çıkar ile genel çıkar arasındaki karşıtlığı ya da sivil toplum ile devlet arasındaki karşıtlığı ortadan

⁷⁶ "Klasik İngiliz iktisadının sonuçlarını kendi tarih felsefesine dahil etmekle kalmayıp, aynı zamanda bu iktisadın keşfetmiş olduğu nesnellikleri ve ilişkileri kendi diyalektiğinin organik bileşenlerine dönüştürmüş olan ilk önemli düşünür Hegel'di." Georg Lukács, *Toplumsal Varlığın Ontolojisi*, çevirenler. D. B. Kılınç, E. Ekici, U. Y. Kaya, İstanbul: Notabene Yayınları, 2018, s. 47.

kaldırma yoluna girmez. Böyle bir çözüm yolunun olmadığını bilmiyor değildir, ama bunun öznel özgürlüğü ortadan kaldırmak anlamına geleceğini düşünür. Bundan dolayı Hegel, Platon'un ideal devletini model olarak aldığı söylenebilir de, aileyi ve özel mülkiyeti ortadan kaldırma girişimini tikelliğe hareket alanı bırakmadığı gerekçesiyle eleştirir.

Marx ise *Manifesto*'da, özneliğe, özgürlüğe yer bırakmayan şeyin tam da burjuva toplumun kendi iç işleyişi olduğunu düşündüğünden, özel mülkiyetin ortadan kaldırılması gerektiğini, hatta bunun öznel bir dilek değil tarihsel hareketin doğrultusu olduğunu ileri sürer, özel mülkiyeti ortadan kaldırmak isteyenlere yöneltilen eleştirileri, bu girişimin modern burjuva toplumunda ne anlama geldiğini ortaya koyarak çürütmeye, geçersiz kılmaya çalışır. Dolayısıyla *Manifesto* Hegel'in Platon'a yönelttiği eleştirilere de bir yanıt niteliği taşımaktadır. Buna göre, özel mülkiyetin ortadan kaldırılması kişinin emeğinin ürünü anlamında mülkiyete, kişisel özgürlüğe bir saldırı, dolayısıyla da bir suç değildir. Marx bu girişimin bir zor unsuru içerdiğini kabul eder, ama bu tam da Hegel'in anladığı anlamda ikinci dereceden bir zordur.⁷⁷ Mülkiyete ve kişisel özgürlüğe karşı hâlihazırda işlenmiş bir suçun cezalandırılması, dolayısıyla da adaletin sağlanmasıdır. Başka bir deyişle, *Manifesto*'da, insanları kendi emeklerinin ürününden, mülkiyetten yoksun bırakan ve bağımlı kılarak bir nesne statüsüne indirgeyen burjuva özel mülkiyetinin ortadan kaldırılması amaçlanmaktadır. Marx'ın yıllar sonra *Kapital*'de bunu, Hegel'in "olumsuzlamanın olumsuzlanması" kavramına gönderme yaparak "mülksüzleştirilenlerin mülksüzleştirilmesi" şeklinde ifade etmesi hiç de tesadüf değildir, zira *Manifesto*'da bu konumu tam da Hegelci arkaplan karşısında formüle etmiş, eleştirinin eleştirisi formunda ortaya koymuştu.⁷⁸

⁷⁷ "Zorun kendi kavramında kendi kendini yok etmesi, zorun zor yoluyla ortadan kaldırılması olgusuyla realitede sergilenir; böylece zorun sadece kimi koşullarda değil, zorunlu olarak, yani önceki zorun ortadan kaldırılması olan ikinci bir zor edimi olarak, haklı olduğu gösterilmiş olur." Hegel, *Outlines of the Philosophy of Right*, § 93, s. 97.

⁷⁸ "Kapitalist üretim tarzının ürünü olan kapitalist mülk edinme tarzı ve dolayısıyla kapitalist özel mülkiyet, bireyin kendi emeğine dayalı özel mülkiyetin ilk olumsuzlanmasıdır. Ne var ki, kapitalist üretim, bir doğa yasasının şaşmaz zorunluluğu ile, kendi olumsuzlanmasını doğurur. Bu, olumsuzlamanın olumsuzlanmasıdır." Karl Marx, *Kapital*, I. Cilt, çeviren. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap, 2011, s. 729.

KAYNAKÇA

- Aristoteles, *Politika*, çeviren. Mete Tunçay, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2004.
- Avineri, Shlomo. *Hegel's Theory of the Modern State*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Hegel, G. W. F. *Felsefe Tarihi*, Cilt I, çeviren. Doğan Barış Kılınç, İstanbul: Notabene Yayınları, 2018.
- Hegel, G. W. F. *Hegel and the Human Spirit: A Translation of the Jena Lectures on the Philosophy of Spirit (1805-6) with Commentary*, İng. Çeviren. Leo Rauch, Michigan: Wayne State University Press, 1983.
- Hegel, G. W. F. *Lectures on Natural Right and Political Science*, İng. çeviren. J. M. Stewart ve P. C. Hodgson, California: University of California Press, 1995.
- Hegel, G. W. F. *Outlines of the Philosophy of Right*, İng. çeviren. T. M. Knox, Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Houlgate, Stephen. "Introduction," içinde Hegel, *Outlines of the Philosophy of Right*, İng. çeviren. T. M. Knox, Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Kılıçaslan, Eyüp Ali. "‘Bilimsel Sosyalist’ Hegel ya da Marxizme Hegel’in ‘Bilimsel Sosyalist’ Olduğunu Öğretmeyi Amaçlayan Bir Deneme," *ViraVerita*, 7 (2018), ss. 77-109.
- Kılınç, Doğan Barış. "Görünüşte Bir Dayanışma Biçimi Olarak Hayırseverlik," *Felsefelogos*, 41 (2011), ss. 35-41.
- Kılınç, Doğan Barış. "Marx's Critique of Hegel: Stages in Marx's Appropriation of Dialectic," Doktora Tezi, ODTÜ, 2013.
- Kılınç, Doğan Barış ve Özmen, Abdurrahim. "Platon'un Devlet Teorisi ve Marx'ın Eleştirisi," *Özne: Felsefe Bilim ve Sanat Yazıları*, 28 (2018), ss. 127-145.
- Locke, John. *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, çeviren. Fahri Bakırcı, Ankara: Ebabel Yayınları, 2012.
- Losurdo, Domenico. *Hegel and the Freedom of Moderns*, İng. çev. M. Morris ve J. Morris, Londra: Duke University Press, 2004.
- Lukács, Georg. *Toplumsal Varlığın Ontolojisi*, çevirenler. D. B. Kılınç, E. Ekici, U. Y. Kaya, İstanbul: Notabene Yayınları, 2018.
- Marcuse, Herbert. *Reason and Revolution*, New York: Humanity Press, 1968.
- Marx, Karl. *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, çeviren. Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları, 1997.

MÜLKİYET SORUNU ÜZERİNE HEGEL VE MARX
HEGEL AND MARX ON THE QUESTION OF PROPERTY
Doğan Barış KILINÇ

Marx, Karl. *Kapital*, I. Cilt, çeviren. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap, 2011.

Marx, Karl ve Engels, Friedrich. *The Communist Manifesto*, İng. çeviren. Samuel Moore, Londra: Pluto Press, 2008.

Neocleous, Mark. *Sivil Toplumun Yönetmek*, çeviren. Bahadır Ahıska, İstanbul: Notabene Yayınları, 2018.

Platon, *Devlet*, çeviren. S. Eyüboğlu ve M. A. Cimcoz, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Jacques Rancière, *Siyasalın Kıyısında*, çeviren. Aziz Ufuk Kılıç, İstanbul: Metis Yayıncılık, 2007.

Savran, Gülnur Acar. *Sivil Toplum ve Ötesi: Rousseau, Hegel, Marx*, Ankara: Dipnot Yayınları, 2013.

Smith, Adam. *Milletlerin Zenginliği*, çeviren. Haldun Derin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.